

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.17>
УДК 929.7(477)"18":327(410)

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor
of the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Мар'яна ЛАХ,

студентка
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: mvlakh.iff20@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8471-5545>

Maryana LAKH,

Student
of the Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

«Як я люблю англійських лордів...» Сприйняття британської культури українським помісним дворянством XIX ст.: випадок родини Галаганів

У статті йдеться про ставлення українського дворянства (поміщиків Полтавської та Чернігівської губерній) до британської культури Вікторіанської доби на прикладі родини Галаганів. З'ясовано, що сприйняття британської культури українським дворянством відбувалося через вивчення англійської мови, знайомство з англійською літературою і мистецтвом, спілкування з британцями — домашніми вчителями, туристами в континентальній Європі, а також безпосередньо завдяки подорожам до Англії. Показано, що важливим результатом знайомства з британською культурою стало поширення англоманії — ідеалізації британського суспільно-політичного ладу на протизагу російському абсолютизму. Англоманія могла сполучатися з іншими формами дворянської опозиційності, зокрема зі слов'янофільством.

Ключові слова: британська культура, українське дворянство, Галагани, міжкультурні комунікації, англоманія.

“How I like English Lords...” Perception of British Culture by Ukrainian Local Nobility of the 19th Century: The Case of the Galagan Family

The article deals with the attitude of the Ukrainian nobility (the landowners of Poltava and Chernihiv governorates) to the British culture of the Victorian era on the example of the Galagan family. Based on the study of diaries, correspondence, and memoirs, it was found that the perception of British culture by the Ukrainian nobility took place thanks to learning English and getting to know English literature and art. In particular, the aesthetics of English romanticism was attractive, which was perceived in a wide range, from admiration for J. G. Byron's poetry to affection for «English parks», according to the model of which the park in Sokyryntsy, the ancestral seat of the Galagans, was laid out. The British were invited to Ukrainian noble families as mentors of children. Communication between tourists from Ukraine and Britain was of great importance while travelling in continental Europe. After all, Ukrainian travellers visited Great Britain, where they could directly get acquainted with its economic achievements and sociocultural structures. Based on these communications Anglomania spread among the highest layers of the Ukrainian nobility, to which the Galagans belonged. It was an idealization of the socio-political system of Victorian Britain, which seemed attractive as an alternative to the bureaucratic absolute monarchy that existed in the Russian Empire. Thus, the Anglomania of the nobility was one of the forms of opposition to absolutism. At the same time,

Anglomania could combine with other oppositional ideologies platforms, in particular with Slavophilism, as shown by the example of Hryhorii Galagan.

Key words: *British culture, Ukrainian nobility, Galagans, intercultural communications, Anglomania.*

У сучасних гуманітарних студіях вельми плідним є дослідження міжкультурних взаємин, зокрема запозичення складників інших культур, як-от етичних та естетичних цінностей, поведінкових моделей, для конструювання власного культурного простору. Напрочуд цікавими такі дослідження можуть бути на українському історичному матеріалі, позаяк терени сучасної України віддавна відзначалися культурною розмаїтістю й динамічною культурною гібридизацією. У цьому проблемному полі дослідників насамперед цікавили взаємини між найближчими сусідами, себто українсько-польські та українсько-російські комунікації. Більш віддаленим культурним просторам приділялося значно менше уваги.

Існує чимало наукових розвідок (статей, дисертацій, монографій), присвячених різнобічним культурним взаєминам Російської та Британської імперій впродовж XIX ст., коли ці дві великі держави відігравали важливу роль в міжнародних відносинах, подекуди як союзниці, а інколи як вороги (Чикалова І., 2017. С. 15–34). Дослідники вже звертали увагу на проблематику, якій присвячується наша стаття, зокрема на образи Англії й англійців, поширені в Росії (Ерофеев Н.А., 1982), на англоманію як соціокультурне явище (Литвинов С.В., 1998; Предтеченский А.В., 1999), на англійців й англійок як домашніх наставників у дворянських сім'ях (Солодянкина О.Ю., 2008). Однак у цих розвідках, написаних росіянами про росіян, не знайшлося місця українському дворянству як регіональній спільноті з істотними культурними особливостями, які його явно виокремлювали у дворянському загалі Російської імперії, відповідно й особливості сприйняття британської культури людьми, що належали до цієї спільноти, не ставали предметом спеціального обговорення.

Метою статті стало дослідження сприйняття британської культури представниками українського помісного дворянства у XIX ст. (ідеться про нащадків козацької старшини — землевласників Полтавської та Чернігівської губерній Російської імперії). Джерелами для наших студій були переважно матеріали багатого архіву Галаганів — родини, яка належала до верхівки цієї спільноти. Ми скористалися его-документами, тобто текстами особового походження — щоденниками, листуванням, мемуаристикою, на підставі яких спробували з'ясувати, яким був образ Британії в картинах світу Григорія Павловича Галагана (1819–1888), його матері Катерини Василівни (старшої) (1784–1868), уродженої графині Гудович, і дружини Катерини Василівни (молодшої) (1826–1897), уродженої Кочубей.

У своєму дослідженні ми шукали відповіді на низку питань. З яких джерел поставали уявлення Галаганів щодо Британії, її політичного та соціально-економічного ладу, духовної та матеріальної культури? Наскільки ці уявлення були стереотипними й зумовлювалися особистим досвідом знайомства з Британією та британцями? Як вони корелювалися з тогочасними ідеологічними трендами? Зрештою, які складники британської культури виявилися затребуваними для перетворення того соціуму, до якого належали Галагани? Маємо сподівання, що наша розвідка сприятиме подальшому поглибленому вивченню соціокультурних процесів в українській історії XIX ст.

Ставлення Галаганів до британської культури було зумовлене поширенням у вищих шарах дворянських спільнот Російської імперії такого цікавого явища, як англоманія. Ідеться насамперед про ідеалізацію політичного й соціального устрою Великої Британії та намагання перейняти стиль життя британської аристократії. Англоманія постала у XVIII ст. і поширилася у XIX як одна з форм опозиції верхівки помісного дворянства до військово-бюрократичної абсолютної монархії, яка склалася в Російській імперії. Частина дворянської еліти в імперії відчувала пригніченість цілковитою залежністю від абсолютистської державної машини, а також тим, що в Росії аристократію позбавили тієї політичної ваги, яка мала би бути наслідком престижного походження, освіченості та статків.

Саме до таких кіл вже замолоду належав Григорій Галаган. Йому припали до душі слова, почуті на лекції в Петербурзькому університеті від проф. Михайла Куторги й записані в юнацькому щоденнику про те, що в деспотичних державах аристократія втрачає свою суб'єктність і перетворюється на сановників, повністю залежних від примх правителя. Куторга промовляв це про Римську імперію доби домінанту Діоклетіана, але Галагану це разюче нагадувало Російську імперію в апогеї самодержавства за Миколи I — «як у нас» (Григорій Галаган, 2020. С. 50¹). Привабливою альтернативою такому стану речей видавалася Велика Британія, де існувала конституційна монархія, яка унеможливлювала деспотизм, не було нічого подібного до російського бюрократизму, а провідну роль у суспільно-політичному житті країни відігравали земельні власники, ленд-лорди та джентрі, залучені до керування державою через парламентське представництво й розвинене місцеве самоврядування. Тож англоманію

¹ Усі цитати наводяться в перекладі з російської мови.

можна визнати своєрідною формою опозиції абсолютизму.

Щоправда, напруження відносин Росії з Великою Британією або ж війна між ними посилювали лояльність українського дворянства до російської монархії, породжуючи англофобію, яка, втім, зазвичай була ситуативною, зумовлювалася швидкоплинною політичною кон'юктурою та не зачіпала глибинних ідеологічних структур, а тому доволі швидко минала, як тільки урядам обох держав вдавалося порозумітися.

Михайло Маркевич, прилуцький поміщик, двоюрідний брат Галагана та його близький приятель, весною 1854 р., на початку Кримської війни, писав йому з обуренням, що сусід, Іван Михайлович Скоропадський, бачив у Петербурзі мапу, на якій було зазначено, як британці планують «скоротити» Росію після її поразки: «Як би добре було, якби государ скоротив Англію, розоривши індійські факторії. Я сиджу один і буквально бішуся на Бульдогів [образливе прізвисько англійців. — *Є. К., М. Л.*]; а ще він мріяв про ляпаса британським політикам Расселу й Пальмерстону «за їх дурні промови»². Проте той же Маркевич восени 1858 р., після завершення Кримської війни, описуючи Галагану роботу Полтавського комітету з селянської справи під головуванням князя Льва Кочубея, Галаганового свояка, людини «чудової та благородної», зазначив, між іншим, що «в комітеті це справжній лорд»³. Отже, «лорд» — гідний епітет для означення поважного та прогресивного громадського діяча в колі українських дворян, до якого належали Маркевич і Галаган.

Англоманія підживлювалася не лише політичною опозиційністю частини дворянства, але й естетичним каноном романтизму, втіленим у літературі та мистецтвах, завдяки яким поширювався привабливий образ британської культури, спроможної, як здавалося, забезпечити гармонійність у стосунках між людьми та взаєминах людини з природою. 21 лютого 1840 р. Галаган, петербурзький студент, занотовує у своєму щоденнику: «Замість того, щоб навчатися, я читаю повісті! Щойно завершив повість “Шотландське сімейство” лорда Елліса, де описано нещастя родини лорда Мельбуерна; чудова повість, і змушує чимало грати уяву. Як я люблю англійських лордів, й особливо моральність їх сімейного життя, красу їх замків і парків. Що мені заважає бути лордом у Сокиринцях [родовий резиденції на Прилуччині. — *Є. К., М. Л.*]? Живучи поза службою в чудовому маєтку, як Сокиринці, ах! і маючи чарівну подругу, окрасу замку, чого жадати більше?» (Григорій Галаган, 2020. С. 135).

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. III. Спр. 811. Арк. 2.

³ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 45886. Арк. 2.

Юнак мріє про облаштування англійського парку, де людина може поєднатися з природою: «Як же мені до вподоби англійські сади, й особливо розводити їх. Це, мені видається, в мені єдина пристрасть, за яку я не маю себе картати, яку не треба стримувати; вона є такою невинною і притому навіть корисною для проведення часу в селі. Це є те саме, що живопис, скульптура: скільки можна створити чудових місць, яких один вид тишить серце, як вид знаменитої картини або статуї; тут мистецтво найвищого ступеня, там дика природа, відполірована мистецтвом» (Там само. С. 102).

Стереотипними рисами образу британця у молодого Галагана були індивідуалізм, підприємливість, здатність зберігати національну самобутність. Навіть обриси Британії на географічній мапі асоціювалися у нього з таким образом. «Англійці — народ торговий, мореплавці, за те і країна їхня перебуває в найліпшому становищі для цього. Погляньте на англійця, на обличчі його й в усіх справах його відбивається егоїзм вищого ступеня; подивіться тепер на мапу: цей острів стоїть гордовито один, і він в усьому може обійтися без допомоги інших держав», — зазначає він у щоденнику в квітні 1836 р. (Там само. С. 27–28).

Важливою передумовою знайомства з британською культурою було вивчення англійської мови. За традицією, що склалася у XVIII ст., вільне спілкування французькою мовою, усно й письмово, вважалося однією з найважливіших культурних ознак дворянства, проте в першій половині XIX ст. володіння поруч з французькою ще й англійською стало сприйматися як вияв вищого ступеня елітарності. У 1835 р., коли Галагани мешкали в Петербурзі, де Григорій Павлович готувався вступати до університету, до нього та його молодшої сестри Марії почав приходити «англійський вчитель» п. Вебер, який давав по 10 уроків на місяць за 100 руб. Восени того ж року в Галаганів оселилася міс Поттс (Potts), молода англійка-гувернантка⁴, «наша місінька», як пестливо назвав її у своєму щоденнику молодий Галаган. Він згадує, як у прикладах березневого петербурзького дня 1836 р. розповідав міс Поттс і сестрі вигадану ним «фантастичну історію», впевнений, що «це буде для мене практикою для англійської мови» (Там само. С. 24). Його знання англійської було достатнім, аби на початку 1838 р. взятися за написання цією мовою повісті, в якій він збирався зобразити «свій характер, хоча зовсім в інші обставинах поставлений» (Там само. С. 52).

З юності Галагана серед речей, які його оточували, були англійські книги. «Тітонька подарувала мені чудовий англійський альманах», — записав він у щоденнику 1 червня 1836 р.; згодом згадує

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1329. Арк. 7 зв. — 12 зв.

англійський альманах 1833 р. видання, «який лежить відкритий коло мене» (Там само. С. 39, 71). Змолоду Ґалаґан захоплювався творчістю Дж. Г. Байрона, великого англійського поета-романтика, цитував у своєму юнацькому щоденнику рядки з його поеми «Абідоська наречена» мовою оригіналу (Там само. С. 71). Юнаку також подобалися історичні романи Вальтера Скотта — він читав «Анну Геерштейнську» та «Квентіна Дорварда» (Там само. С. 67–68, 168). Англійські друковані видання зустрічаємо в каталозі бібліотеки Ґалаґанів, складеному 1853 р.: художню літературу (твори В. Шекспіра, Д. Дефо, В. Скотта, Дж. Байрона, Т. Мура), праці з історії, декілька словників і підручників англійської мови, плани Лондона XVIII–XIX ст. тощо⁵.

Олександр Романович-Славатинський, вчений-правник, який змолоду, впродовж 1855–1856 рр., був домашнім вчителем дітей Марії Павлівни, сестри Ґалаґана, тоді вже графині Комаровської, мешкав у Сокиринцях і познайомився з тамтешнім товариством, з Григорієм Павловичем, його сім'єю, родичами та сусідами Ґалаґанів, відзначав у своїх спогадах, що англійська мова й англійська література посідали помітне місце в культурних запитах цього кола. Він, зокрема, згадував, що в маленької Катерини Комаровської, доньки Марії Павлівни, була гувернантка-англійка п. Сауті (Southie), котра і йому допомагала вдосконалювати англійську. «З вдячністю згадую цю достойну англійку, — писав Романович-Славатинський, — яка так багато допомогла мені засвоїти англійську вимову» (Романович-Славатинський, 1903. С. 641). Згадав він і юну Ольгу Маркевич, доньку Михайла Маркевича, яка «запоєм читала англійські романи з гр. Комаровською» (Там само. С. 643).

І Григорій Павлович міг підтримувати свою англійську в належному стані завдяки п. Сауті. Мати влітку 1860 р. писала йому: «Я радію, що мадам Сауті з вами буде певний час, і ти, моя душечка, знову почнеш говорити добре англійською, ти зовсім відстав, а через це мені шкода» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 353). Справді, на відміну від французької мови, що регулярно вживалася у вищих колах дворянства, в англійській можна було вправлятися лише принагідно, й присутність в домі англійки була слушною нагодою для цього.

Ґалаґани спостерігали британців під час мандрівок Західною Європою. Ідеться як про їхню подорожі до Англії, так і про зустрічі з британськими туристами в континентальній Європі. Приміром, зиму 1841–1842 рр. Ґалаґани проводили в Ніцці, яка на той час ставала фешенебельним курортом, куди з'їжджався цвіт європейської знаті, й з-поміж неї виділялися

британські аристократи, згадані у щоденнику Катерини Василівни (старшої): Вільям Кавендіш, 6-й герцог Девонширський, Джон Лофтус, 2-й маркіз Ілі із синами та ще «безліч інших знатних родин англійців» (Там само. С. 251). Мандрівники з Британії, як і з інших країн, складали своє земляцтво («англійське товариство», як іменувала його Катерина Василівна), для якого важливим представницьким заходом став великий бал з нагоди хрещення принца Валійського, сина королеви Вікторії, під орудою герцога Девонширського, з декількома сотнями гостей, «всі в мундирах, і дами в діамантах». Катерина Василівна на бал не пішла, бо була в траурі після смерті чоловіка (з 1834 р.), проте своє запрошення залишила на пам'ять (Там само. С. 261). Це запрошення на бал означало, що «англійські лорди» впізнавали в «українських панах» людей свого соціального кола.

Крім Ніцци Ґалаґани постійно зустрічали британських мандрівників на туристичних шляхах, якими була оповита Європа XIX ст. Наприклад, молодий Григорій Павлович у своїх подорожах початку 1840-х рр. бачив британців то на палубі пароплава на Рейні, де серед пасажирів англійці складали більшість, і між ними навіть був шотландець, що виділявся своєю «шотландською картатою кепкою» (тож Британія являла себе в культурній та національній розмаїтості), то серед бурхливих розваг римського карнавалу (Там само. С. 25, 127).

Дружні взаємини склалися у Ґалаґанів з англійською родиною Колдвелл (Coldwell). Вони потоваришували влітку 1841 р. на водах в баварському Кіссінгені, потім взимку з'їхалися в Ніцці та навіть разом зустріли новий 1842 р. Це знайомство виявилось тривалим: коли Катерина Василівна (старша) приїхала 1860 р. в Лондон, то зустріч з Колдвеллами виявилася дуже теплою: «вони нас приймали як рідних» (Там само. С. 250–252, 390–392).

З часом на симпатію Ґалаґана до британської культури значно вплинуло знайомство з ідеями московських слов'янофілів. Вони протиставляли Росію Заходу, але не могли не помічати істотних відмінностей між західноєвропейськими країнами, з-поміж яких особливу увагу приділяли саме Британії. «Слов'янофіли були великими англоманами (Франція та Німеччина, навпаки, були їм не до душі) і хотіли б, щоб у Росії була така ж неписана конституція, за якої відносини між монархією і народом регулюються не писаним законом, а звичаєм, коли монархія (в ідеалі) є союзницею трудящих класів, коли бюрократія є нечисленною і слабкою, та коли завдяки природному стану речей держава не обмежує права суспільства займатися власними справами», — слушно зазначив американський історик Річард Пайпс (Пайпс, 1993. С. 350). Проте для слов'янофілів усе-таки

⁵ IP НБУВ. Ф.119. №13. Passim.

Британія була невід'ємною частиною Заходу, себто того «іншого», в опозиції до котрого вони конструювали свою ідентичність.

Слов'янофільські стереотипи далися взнаки під час подорожі Галагана Західною Європою у 1850–1851 рр. Він марив тим, що, мовляв, «захід віджив, що він помер», але Англія, Франція та Німеччина «вмирають» кожна по-своєму: «...Французи давно вже борються в передсмертних стражданнях, і здається, що вмирають раніше за інших; Англію ще тримає сила волі, яку вона розвинула більше, ніж будь-яка країна світу; вже в усіх її нутрощах оселилася руйнація і точить її як шашіль, проте є сильним волею Альбїон і гордовито буде нести голову до самого рокового часу. Німців тривалий час підтримувала філософія практичного життя, в якій виявився весь їх характер, але настав час, ідеї вирости, зміцнилися, взяли гору, й Німеччина вже готова йти пліч-о-пліч з Францією...» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 302). Тож якщо Захід і «вмирає», то найсильніше пручаються цьому саме англійці.

Такою суперечливою була слов'янофільська англоманія Галагана, яка залишатиметься з ним до кінця життя. Якщо замолоду він відверто жадав бути «лордом у Сокиринцях», то у зрілому віці це жадання вже приховувалося за слов'янофільською риторикою. Іван Аксаков, московський слов'янофіль, вперше відвідавши Сокиринці влітку 1854 р., був вражений тамтешнім палацово-парковим ансамблем, і відразу йому на думку спало порівняння з Британією: «Поглянувши на дім і на сад, я сказав Галагану, що він не пан, а лорд Галаган, що його дуже засмутило та змусило гаряче виправдовуватися. Насправді, я думаю, і герцог Девоншир був би вдоволений цим місцем» (Аксаков І., 1994. С. 285). Отже, за те, чого Галаган так бажав у молоді літа, тепер доводилося виправдовуватися, проте водночас це означало, що він має те, про що марив, він є «лордом у Сокиринцях» й інші сприймають його саме так.

Ще раз суперечливість Галаганової слов'янофільської англоманії проявилася у справі виховання його сина-одинака Павла (1853–1869). Галаган-батько бажав, щоб його дитина росла «своєнародною», себто не була ізольованою від української (селянської) культури. Тому хлопчика виховувала няня-українка, сокиринська селянка, він заговорив українською мовою, носив українське народне вбрання (Павел Галаган, 1896. С. 71–72). Проте водночас дитину необхідно було підготувати до умов життя тієї дворянської спільноти, до якої належали Галагани, тому хлопчику довелося вивчати іноземні мови, причому чимало уваги приділялося англійській. Семирічного Павлуса почала навчати п. Сауті, але Григорій Павлович хотів знайти для сина наставника-чоловіка — «дядьку англійця, який би ходив

за Павлусем і навчав його по-англійськи» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 430).

Для цього влітку 1861 р. він їздив до Британії. Посередником у пошуках «дядьки» виступав о. Євген Попов, настоятель православної церкви при російському посольстві в Лондоні. Але дружині Галагана, Катерині Василівні (молодшій), яка не менш за свого чоловіка захоплювалася слов'янофільством, було не до вподоби, що їх сина виховуватиме іноземець. Аби її заспокоїти, Галаган писав: «...Між вихованням [тут і далі виділено автором. — Є. К., М. Л.] і простим доглядом за хлопчиком є величезна різниця. Я вирішив шукати дядьку англійця, *un menin, a tutor*, і ніяк не більше; ось чому той чоловік, якого підшукав було лондонський священик, і котрий, будучи *a clergyman* [кліриком англіканської церкви. — Є. К., М. Л.] і здобувши освіту в Кембриджі, не міг бути ніким іншим, як справжнім гувернером, той чоловік мені не годиться, і я відмовився від нього» (Там само. С. 434). Отець Євген запропонував іншого кандидата — п. Вокера (Walker). Заради зустрічі з ним Галаган з'їздив до Лінкольншира, в Кейсвік, маєток сера Джона Троллопа, тьютором синів якого був п. Вокер. «Він мені сподобався, — писав дружині Григорій Павлович, — чоловік років 32-х, невеликий на зріст, приємної зовнішності, був уже в трьох вельми хороших родинях *tutor*ом і здебільшого готує хлопчиків у колегію в *Eton* [Ітонський коледж, престижна елітарна школа. — Є. К., М. Л.]. Видається, що він без претензій, знає тільки англійську мову, математику та давні мови» (Там само, 434). Однак п. Вокер занедужав і не зміг приїхати в Сокиринці. Попов знайшов йому заміну — магістра Фредерика Роудена (Frederick Rowden) з Нью-Коледжа в Оксфорді, котрий, однак, відмовився від запропонованого йому місця. Згодом о. Євген почав перемовини з третім претендентом — бакалавром, що був, як Попов писав Галагану, «чоловік видний, здоровий, бадьорий [...], та з готовністю бути і вчителем, і *companion* Вашого юнака (за 150 фунтів)»⁶. Нам не відомо, на жаль, чим завершилися ці переговори, але витяги з листування Галагана з дружиною та о. Євгеном щодо тьютора для Павлуса показують, які побажання й обмеження висувалися до педагога-британця в соціокультурному середовищі, до якого належали Галагани. Це була спроба поєднання «своєнародності» з англоманією за допомогою педагогіки.

Зрештою, у Галаганів оселився п. Гаррісон, молодий англієць, котрого Григорій Павлович запросив з Петербурга. Проте він пробув у них лише декілька місяців. «Чоловік доволі освічений та зовсім недурний», як згадувала про нього Катерина Василівна (молодша), але хворобливий,

⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 1272. Арк. 3–4. Спр. 1273. Арк. 5–6.

Гаррісон не зміг порозумітися з Павлусевим вихователем Федором Гур'євим, росіянином з ксе-нофобськими настроями⁷. Згодом з Павлусем займалися київські вчителі англійської мови та й сама мати, але для хлопчика це був уже друго-рядний навчальний предмет⁸.

Після передчасної смерті сина Григорій Павлович вирішив заснувати навчальний заклад, який носив би ім'я небіжчика. Він бажав, щоб за взірць для організації навчання та виховання юнаків у цій школі правили англійські коледжі (Смольницька М.К., 2004. С. 41). Ось як, наприклад, Галаган пояснював свої наміри Михайлу Максимовичу: «Мені хочеться облаштувати особливу колегію (на кшталт англійських) імені мого сина; в цій колегії стипендіати імені мого сина могли би знайти помешкання, утримання та керівництво з боку особливих людей...»⁹. Поєднання британських шкільних традицій з освітньою системою Російської імперії виявилось непосильною справою, але навчальний заклад, відкритий в Києві 1871 р. в пам'ять Павла Галагана, було названо колегією, що принаймні символічно пов'язало його з англійськими коледжами.

Чимале зацікавлення Галаганів викликала соціальна структура вікторіанської Британії, особливо порівняно з тим, що було в них на батьківщині. При цьому, звісно, давалися взнаки їхні особисті уподобання та переконання. І. Аксаков після знайомства в Сокиринцях 1854 р. з Катериною Василівною (старшою) окреслив її вдачу доволі проникливо, як нам видається: «Вона дуже розумна, надзвичайно привітна й люб'язна, добра, ласкава з людьми [слугами. — Є. К., М. Л.] і селянами, побожна, але водночас аристократка в душі й деспотка. Усе робиться за її волею, за її наказом, який віддається лагідним, ласкавим голосом, з приємним, хоч і старим обличчям — і ніхто ніколи не смів і не сміє ослуhatися цієї хударлявенької люб'язної старушки. Я кажу люб'язної, тому що вона саме люб'язна, нагадує люб'язність старовинного світського товариства» (Аксаков І., 1994. С. 286). Це була прибічниця ієрархії та субординації, які склали фундамент її світобачення. Людей саме з такими переконаннями Аксаков називав «аристократами», й цей концепт в його слов'янофільському дискурсі мав негативні конотації. Але наприкінці 1850-х рр. світ з ієрархією та субординацією, до якого звикла Катерина Василівна, почав руйнуватися, бо вже готувалося скасування кріпацтва, а її син брав у цьому безпосередню та якнайактивнішу участь.

Відтак Катерині Василівні на восьмому десятку років життя доводилося шукати опору своїм переконанням, і вона знайшла її у вікторіанській

Британії, з якою познайомилася, провівши разом із сім'єю доньки зиму 1860–1861 рр. в англійському приморському курортному містечку Торкі. Її листи до сина, написані в той час, сповнені численних напрочуд цікавих спостережень за різними боками життя британців, яке загалом було їй до вподоби та повсякчас спонукало поміркувати про те, що залишилося вдома. Особливо цікавими видаються її роздуми щодо британського соціального ладу. Катерині Василівні вельми імпонувала ієрархічність суспільства в Британії, яка виявлялася, зокрема, у зовнішніх ознаках поваги й покірності нижчих вищим. Вона пише синові: «У всій Англії, взагалі як в освіченій нації, народ з дворянством є надзвичайно ввічливим: на кожне слово пана прикладає руку до шляпи — знак поклону, зустрічний те саме робить, велика повага до дворянства, як до свого, так і до іноземного. У нас це тепер не так, на жаль. Англійське дворянство встояло на своєму праві, а наше втрачає його самовільно, без жодної причини» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 396). Це написано в грудні 1860 р., коли скасування кріпосного права стало невідворотним, і в цих словах чується м'який докір сину за те, що через таких «емансипаторів», як він, дворянство втрачає «своє право». Проте їй не спадало на думку, що Британія є прикладом того, як соціальна ієрархія та субординація можуть існувати й без кріпацтва, себто за наявності особистої свободи.

Катерина Василівна прагнула перенести на британську аристократію свої власні уявлення про аристократизм, знайти в ній (чи приписати їй) свої власні чесноти — стриману владність, розважливість, традиціоналізм (виправдання сучасності через минувшину). У січні 1861 р. вона докладно та з явним задоволенням описує в листі синові стиль життя британської аристократичної родини: «Замок величезний, ще предківський, за столом срібла багато, навіть тарілки, але всі старовинні. Меблі, годинники, канделябри — все старовинне, що називають у нас *de l'Empire* [ампір; принагідно зазначимо, що то була зовсім не глибока старовина, адже цей мистецький стиль поширився на початку XIX ст. — Є. К., М. Л.]. [...] Леді вже далеко не молода, але кожного зустрічає, ввічлива з усіма, як і старий лорд. Невимушеність у спілкуванні, ввічливість, пристойність [...]. Вони приймають тричі на тиждень: у понеділок, вівторок та середу. Інші дні залишаються для чищення всього дому й лагодження того, що треба. Неділя же присвячується читанню священних книг, і не лише самі не працюють, але й людям не дозволяють нічого робити, і все вдома. Дітей виховують надзвичайно просто: у них донька 14 років вбрана в простеньку білу сукню. Стіл для дітей найпростіший, з двох чи 3 страв, без солодоців. Діти виховуються дуже добре, але без

⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 95. Арк. 26 зв. — 27.

⁸ Там само. Арк. 27.

⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 5686. Арк. 14.

найменших розкошів. Як на мене, це справжня аристократія. Кожну предківську річ цінують» (Там само. С. 402).

У цих описах і міркуваннях відзначимо увагу Катерини Василівни до релігії як морально-етичної основи британського суспільства вікторіанської доби. Подібних зауваг в її листуванні можна знайти ще чимало, як-от: «Ще одна риса, що заслуговує на похвалу, це в готелях: тут в кожному номері лежить на столі велика Біблія, щоб приїжджі могли її читати, це богоугодна справа» (Там само. С. 396).

Схожі думки мав і Григорій Павлович. Взагалі релігійність вважалася важливою чеснотою в родині Ґалаганів. О. Романович-Славатинський, уважний спостерігач, писав у своїх спогадах: «Сокиринські поміщики були люди дуже побожні, які шанували церкву» (Романович-Славатинський А.В., 1903. С. 645). Григорій Павлович не мав містичного досвіду пізнання Бога й замолоду навіть відзначався певним релігійним вільнодумством, але з плином часу став вважати православ'я однією з найважливіших ознак своєї ідентичності. Релігійна догматика його мало цікавила, проте він високо цінував естетичний бік богослужіння — величну красу церковних співів тощо. Релігія видавалася йому важливим культурним засобом консолідації суспільства, а для його матері православна церква була невід'ємною частиною того традиціоналізму, який вона так шанувала.

Під час мандрівок європейськими країнами і мати, і син чимало уваги приділяли католицьким і протестантським релігійним практикам, причому для Катерини Василівни важливим показником побожності було те, наскільки шануються неділі й церковні свята. Ми вже відзначили, що протестантська Англія щодо цього видавалася їй взірцевою країною, на відміну від «безбожної» Франції (у Ліоні, де вона побувала 1841 р., виявилось, що французи «не поважають свята» й «працюють по неділях навіть на вулиці» (Там само. С. 244)). Син був згоден з нею. 1842 р. в листі до матері він просить її: «...Якщо можна вам, то змініть спосіб проведення часу по неділях. Ліпше за все, замість того, щоб приймати дармоїдів-сусідів, займатися читанням священних книг; як би добре було збиратися в родинному колі й читати, наприклад, Євангеліє або "Imitation de J. Christ" ["Наслідкування Ісуса Христа» Фоми Кемпійського. — Є. К., М. Л.]. [...] При таких заняттях по неділях здається, що неодмінно прийде думка про добрі справи, а нагода є, тому що всі відпочивають і є вільними. Якщо можна, то будьте ласкаві, змініть неділю з російської на англійську» (Там само. С. 73).

Згодом Григорій Павлович бажав, аби релігійно-етичний досвід вікторіанської Британії став основою виховання юнацтва й навіть викладання

православного закону Божого в Колегії Павла Ґалагана. У травні 1873 р. в його бесіді із Семеном Шафрановим, майбутнім директором колегії, ішлося саме про це. «Щодо цього важливого, але занедбаного у нас взагалі питання він казав мені таку думку, — писав Ґалаган дружині, — що у справі релігії у нас задовольняються катехізичними догматами, так мало зрозумілими для незрілого розуму, але зневажають цілковито *культом*, себто доброю звичкою, щоб богослужіння входили до потреб життя молодих людей (як в розумній Англії, сказав я)»¹⁰. Ось так в його світобаченні британський досвід соціального дисциплінування за допомогою релігії поєднувався з православною побожністю. Це є ще одним прикладом тієї слов'янофільської англomanії, про яку вже йшлося.

Важливе значення у ставленні Ґалаганів до Британії мала економічна проблематика. Вони були великими землевласниками Полтавської та Чернігівської губерній, і сільське господарство було джерелом їхніх статків. Тож не дивно, що передовсім Ґалагани цікавилися аграрним сектором британської економіки. Описи сільських ландшафтів посідають помітне місце в їхніх листах, написаних з Британії. Катерина Василівна (старша) в першому ж листі з Лондона, написаному в грудні 1860 р., розповідає синові про стан англійського сільського господарства, причому в цьому оповіданні відчувається естетичне задоволення: «Земля оброблена чудово, орють тепер і в 3 коня: один за одним запряжені в плуг, виорано як пух. Луки зелені, травосіяння. Скрізь багато саджають хмелю на тичках, який вже зняли. Що є чудовим, так це дерева по луках, хоча листви на них вже немає, але за густотою гілля видно, які вони багатолісті, чарівні» (Там само. С. 390). У Лондоні вона відвідала виставку сільськогосподарських знарядь праці, тварин та рослин. Її вразили розміри биків і корів, овець, свиней, городини, а водночас спадала на думку економічна відсталість своєї країни, мала продуктивність праці українського селянина порівняно з англійським сільськогосподарським робітником. «Але треба поводитися з худобою, як не лише в Англії, але скрізь за кордоном: її утримують в хороших сараях в теплі, годують добре й чистять, як коней. У нас це здалося би важким, і потрібно би чоловіка 3 на 10 чи 15 голів худоби, тут же один за 5 [українських селян. — Є. К., М. Л.] встигає», — писала Катерина Василівна синові (Там само. С. 391). Вона гадала, що англійські методи господарювання можна перенести в українське село, а точніше — до поміщицької економії, принаймні почасті, вибірково, особливо зважаючи на невідворотність докорінної перебудови аграрного ладу після скасування кріпосного права: «Важко, та

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46267. Арк. 2.

й неможливо перейняти все це, але треба помалу, а старатися переймати при майбутніх перетвореннях» (Там само. С. 391).

Катерина Василівна не оминула увагою й економічної сутності великої земельної власності в Англії. Вона зазначила в одному зі своїх листів синові, що великі землевласники отримують ренту від довгострокової оренди, причому це стосувалося, як вона дізналася, не лише сільськогосподарських угідь, але й земель, які відводилися під міську забудову: «Уяви, моя душечка, що навіть в Лондоні чимало будинків споруджено на чужій землі, яка є найнятою на декілька десятків років, навіть і на 100 і більше років, і господар будинку сплачує щорічно визначену платню, потім, коли термін спливе, знову укладають угоду [...]. У лордів та інших тутешніх статечних людей дуже багато землі в Лондоні, забудованої чудовими будинками орендарів, і вони, тобто власники, за цю землю отримують величезні прибутки» (Там само. С. 392). Така подиву гідна допитливість літньої жінки, напевно, була не марною цікавістю, а далекосяжним прагненням оптимізувати використання своїх землеволодінь після здійснення Селянської реформи.

Для Катерини Василівни багато важила британська трудова етика — сумлінне ставлення до праці, ретельність як запорука високої якості виробів і послуг: «Столяр не зробить меблів або чогось іншого сяк-так, коваль теж, і до останнього ремесла все робиться добросовісно, не шкода й дорого заплатити, якщо зроблено міцно» (Там само. С. 396). Усе це, звісно, сприймалося на контрасті з тим, що залишилося вдома.

Зазначимо у підсумку, що політичний, соціальний та економічний досвід Великої Британії вікторіанської доби був важливим орієнтиром для частини вищого прошарку українського помісного дворянства, до якого належали Галагани. Знайомство з британською культурою уможлилювали англійські педагоги,

які виховували дворянську молодь й прищеплювали їй знання англійської мови, а також зустрічі з британськими туристами під час мандрівок континентальною Європою та, зрештою, подорожі до Англії. Осягнення британської культури відбувалося через літературу й мистецтва. Зацікавлення Британією породжувало англоманію, крізь яку проявлявся протест проти російського абсолютизму і яка мала на меті зміцнення громадянського суспільства та звільнення його від бюрократичного етатизму. У такому потрактуванні англоманія сполучалася із соціальними й політичними доктринами слов'янофілів, як це показало дослідження світогляду їх українського прибічника Григорія Галагана. З того, що вікторіанська Британія могла запропонувати українському дворянству, особливо відзначимо, по-перше, релігію як спосіб зберігати вертикальну структуру суспільства й разом з тим підтримувати морально-етичну спільність «верхів» з «низами», по-друге, позитивний традиціоналізм («патріархальність», як висловлювався Григорій Галаган), коли минуле сприймалося як символічний капітал, який страхував суспільство від деструкції, не виключаючи при цьому подальшого розвитку, та, по-третє, вражаючі економічні зрушення, забезпечені капіталістичним способом виробництва, зокрема в сільському господарстві, що особливо цікавило українських поміщиків, зважаючи на підготовку й проведення Селянської реформи, хоча аграрний лад у Британії настільки відрізнявся від українського, що запозичити звідти можна було хіба що деякі прийоми агротехніки.

Подальше дослідження українсько-британських комунікацій, зокрема англоманії, її предтеч й епігонів, причому не лише в колі українського помісного дворянства, але й в інших соціальних верствах, безперечно істотно сприятиме осягненню всього того розмаїття культурних інгредієнтів (концептів, образів, символів), з яких постала сучасна Україна.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Аксаков И.С. Письма к родным. 1849–1856. Москва: Наука, 1994. 653 с.
- Григорій Галаган. Журнал (1836–1841) / упоряд., вступна та прикінцева статті, коментарі: Марина Будзар, Євген Ковальов; за ред. д. і. н., проф. Ірини Колесник. Київ: StreamArLine, 2020. 248 с. («З Галаганівського архіву»).
- Ерофеев Н.А. Туманный Альбион: Англия и англичане глазами русских. 1825–1853. М. : Наука, 1982. 320 с.
- Литвинов С.В. Англомания в России как социокультурное явление, последняя треть XVIII — середина XIX вв.: автореф. дис. ... канд. культурологии. Москва, 1998.
- «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів: документальна монографія / упоряд.: Марина Будзар, Євген Ковальов; за ред. д. і. н., професора Ірини Колесник. Київ, 2019. 516 с. («З Галаганівського архіву»).
- Павел Галаган (биографический очерк). 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871 — 1 октября 1891 г.) / ред. А.И. Степович. Киев: Тип. И.И. Чоколова, 1896. С. 71–88.
- Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва: Независимая газета, 1993. 421 с.

- Предтеченский А.В. Англomanия. *Предтеченский А.В. Из творческого наследия*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланin, 1999. С. 40–101.
- Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. Воспоминания и заметки. *Вестник Европы*. 1903. Кн. 2. С. 606–650.
- Смольницька М.К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 pp.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 527 с.
- Солодянкина О.Ю. Иностранные наставники в дворянском домашнем воспитании в России (вторая половина XVIII — первая половина XIX в.): автореф. дис. ... д. ист. н. Москва, 2008.
- Чикалова И. Великобритания: изучение в Российской империи (XIX — начало XX века). Санкт-Петербург: Алетея, 2017. 576 с.

REFERENCES

- Aksakov, I. S. (1994). *Pisma k rodnym*. 1849–1856. Moscow: Nauka [in Russian].
- Budzar, M., & Kovalov, Ye. (Ed.). «*My vyikhaly z Sokyryntsv...*»: *trevelohy rodyny Galaganiv: dokumentalna monohrafiia*. Kyiv: StreamArLine [in Ukrainian].
- Chikalova, I. (2017). *Velikobritaniia: izuchenie v Rossiiskoi imperii (XIX – nachalo XX veka)*. S.-Peterburg: Aletea [in Russian].
- Erofeev, N. A. (1982). *Tumannyi Albion: Angliia i anglichane glazami russkikh*. 1825–1853. Moscow: Nauka [in Russian].
- Hryhorii Galagan. *Zhurnal (1836–1841)*. (2020). Kyiv: StreamArLine [in Ukrainian].
- Litvinov, S. V. (1998). *Anglomaniiia v Rossii kak sotsiokulturnoie yavlenie, posledniaia tret XVIII – seredina XIX vv.: avtoref. dis. ... kand. Kulturologii [Anglomania in Russia as a Sociocultural Phenomenon, the last third of the 18th – the middle of the 19th centuries]. (Extended abstract of PhD thesis)*, Moscow [in Russian].
- Pavel Galagan (biohraficheskii ocherk). (1896). In: Stepovykh A. I. (Ed.). *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve (1 oktiabria 1871 – 1 oktiabria 1891)* (pp.71–88), Kyiv: Tip. I. I. Chokolova [in Russian].
- Pipes, R. (1993). *Rossiya pri starom rezhime*. Moscow: Nezavisimaia gazeta [in Russian].
- Predtechenskii, A. V. (1999). *Anglomaniiia*. In: *Predtechenskii A. V. Iz tvorcheskogo naslediiia* (pp. 40–101), S.-Peterburg: Dmitrii Bulanin [in Russian].
- Romanovich-Slavatinskii, A. V. (1903). *Moia zhizn i akademicheskaia deiatelnost. 1832–1884 gg. Vospominaniia i zametki [My Life and Academic Activity. 1832–1884. Memories and Notes]. Vestnik Yevropy — Herald of Europe*, 2, 606–650 [in Russian].
- Smolnitska, M. K. (2004). *Kolehiia Pavla Galagana v natsionalno-kulturnomu zhytti Ukrainy (1871–1920 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Solodiankina, O. Yu. (2008). *Inostrannyye nastavniki v dvorianskom domashnem vospitanii v Rossii (vtoraia polovina XVIII — pervaia polovina XIX v.) [Foreign Mentors in Noble Home Education in Russia (the second half of the 18th — the first half of the 19th century)]. (Extended abstract of Doctoral thesis)*, Moscow [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 07.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)